
ЗАКЛЮЧНАЕ ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

Валентина ВРУБЛЕВСКАЯ (Киев)

**“Возвращенные имена” — программа Украины
по восстановлению исторической памяти народа**

Щедра на таланты украинская земля. Немало гениев науки, культуры взрастила она. Но волею судьбы теряла своих дочерей и сыновей. Живя далеко за ее пределами, они творили во имя отчизны. Десятилетиями неизвестны были нам имена наших соотечественников — художников и поэтов, государственных и общественных деятелей.

Нужно отметить, что стремление изучить неизведанный пласт культуры украинской диаспоры, обогатить тем самым украинскую культуру, побуждало многих энтузиастов — работников библиотек, музеев, архивов — по крупице собирать разбросанные творения своих земляков, возвращая на отцовскую землю неизвестные доселе имена.

Среди таких энтузиастов — писатели Александр Шугай, профессор Таисия Ковшар, библиотекарь Наталья Казакова, американский издатель, журналист украинского происхождения Марьян Коць, ныне покойный специальный корреспондент “Литературной газеты” Ю.Кипнис-Григорьев и многие другие.

К сожалению, какая-то часть возвращенного наследия попадала в частные руки, не вводилась в научный обиход, что вызывало неадекватную реакцию дарителей.

Стремление объединить усилия, придать этой работе целенаправленный характер побудило Национальную комиссию совместно с Министерством культуры и искусств, Главархивом, Министерством иностранных дел, НАН Украины и с другими государственными и общественными организациями разработать государственную программу “Возвращенные имена”. Ею предусмотрено возвращение творческого наследия наших земляков, введение его в научный и культурный оборот, увековечение памяти на Родине и за ее пределами, популяризация их творчества на Украине. Программу поддержал Кабинет Министров, тем самым засвидетельствовав государственную политику в решении этой проблемы.

Необходимое условие успешной реализации Государственной программы “Возвращенные имена” — научно-поисковая работа, исследования потерь историко-культурного наследия в регионах Украины.

Более 300 выходцев из бывшей Станиславщины, творческим трудом приумножавших культурное наследие Украины за ее пределами, разыскивали исследователи-краеведы Ивано-Франковщины.

Начата работа по возвращению личных и семейных архивов политических и государственных деятелей, рукописей писателей, произведений художников-выходцев из Галицкой земли. Предполагается проведение международной научной конференции, создание выставочного комплекса “Выдающиеся люди Галицкой земли: творческое наследие”.

Созданные трудом наших соотечественников — Людмилы Морозовой и Василия Барко, Степана Сирополка и Олега Ольжича, Василия Авраменко и Виктора Некрасова, Александра Довженко, Владимира Винниченко и Юрия Кульчицкого художественные полотна, литературные произведения, научные труды возвращаются на родину, восполняя тем самым неведомый пласт исторической памяти народа.

Мы стремимся популяризовать творческое наследие, возвращенное в страну. Эта идея объединяет вокруг себя всех тех, кто сопереживает за судьбу национальных сокровищ, за приумножение духовного богатства нашего государства.

Имя Василия Авраменко тесно связано с украинской хореографической культурой, пропаганде которой мастер отдал всю свою жизнь, прожив более 60 лет за пределами Украины. Созданные им школа украинского танца, а затем Ансамбль украинского танца покоряли зрителей Чехословакии, Польши, Канады. Апофеозом их выступлений стал концерт на сцене Метрополитанской оперы в Нью-Йорке. В 30-х годах В.Авраменко вошел в украинскую культуру как создатель украинских звуковых фильмов.

Национальной комиссией по вопросам возвращения культурных ценностей, Министерством культуры и искусств, органами государственной власти Черкасской области осуществлено перезахоронение праха В.Авраменко в его родном селе Стеблеве Корсунь-Шевченковского района, установлен памятник на могиле — творение скульптора Ивана Сансядла. В последнее время проводится Всеукраинский фестиваль народной хореографии имени В.Авраменко, надеемся, что он станет традиционным; издан сборник В.Авраменко “Украинские национальные танцы. Музыка. Строй”. Большой праздничный вечер в Национальной опере в связи со 100-летием со дня рождения выдающегося хореографа и режиссера, научно-практическая конференция “Василий Авраменко и мировая хореографическая культура” убедитель-

но засведетельствовали, что возвращено на Украину имя великого мастера — Василия Авраменко, которым мы гордимся. Это реалии нашего бытия.

Обогащение художественной сокровищницы Украины, дальнейшее повышение ее культуры создают предпосылки для развития инициатив в области пропаганды художественного творчества, открытия новых имен, осознания и возвращения культурного богатства. Ответственность Украины с симпатией восприняла организацию фестиваля “Стравинский и Украина”, создание в Дубно Ровенской области мемориального комплекса известного ученого Юрия Шумовского, празднование 100-летнего юбилея и возвращение наследия талантливого художника Михаила Андриенко в Херсоне, исследователя-энциклопедиста, архитектора Владимира Сичинского в Каменец-Подольском, гениального кинорежиссера Александра Довженко в Соснице, а также Александра Олеся, Олега Ольжича, Гали Мазуренко, писательницы Докии Гуменной, художницы Людмилы Морозовой, коллекции Я. и М.Шафранюков.

Особенно хочу подчеркнуть глубокую заинтересованность в реализации этой программы сотрудников посольств и представительств Украины в зарубежных странах. С их помощью мы проводим поисковую работу, налаживаем деловое сотрудничество с украинской диаспорой и созданными ими научными институтами.

Национальной комиссией начата работа по изданию книжной серии “Возвращенные имена”. Мы рассматриваем выпуск такой серии как возможность воссоздать, запечатлеть творческий портрет создателей духовной сокровищницы Украины за рубежом. Книжная серия “Возвращенные имена” бесплатно передается библиотекам Украины, тем самым становится доступной для всех, кого волнует судьба национального историко-культурного наследия. Уже вышли из печати: “Тригорий Крук и европейская пластика середины XX столетия”, “Владимир Сичинский и Украина”, “Михаил Андриенко и европейское искусство XX столетия”, “Эпиграммы Бутумбаса” (Николая Бутовича), “Стравинский и Украина” и др.

Способствуют популяризации возвращенного наследия телевидение и средства массовой информации, создавая специальные передачи, постоянные рубрики.

Осуществляя работу по возвращению культурного наследия, мы столкнулись с проблемой, когда в силу исторических обстоятельств

творчество той или иной личности может относиться в равной степени как к украинскому наследию, так и, предположим, польскому, русскому, белорусскому.

Такой пример. Иван Хмель (настоящее имя Василий Лагодюк-Бойтик) родился в 1897 г. в с. Хабовичи Кобринского района Брестской области. После войны находился в эмиграции, умер в США. Поэт, этнограф, общественный деятель. Автор поэтических сборников “Иду с кобзой”, “Гомін Полісся”, этнографического сборника “Украинское Полесье”. Патриот Берестейщины. Защищал украинскую принадлежность своего края как пером, так и винтовкой — участвовал в вооруженном подполье на Берестейщине в 1940–1944 гг. На Украине практически неизвестен. Очевидно, о его литературно-патриотической деятельности мало кто знает и в Беларуси.

Думается, что в этой связи перед нами открывается широкое поле совместной деятельности по сохранности культурного наследия, его использованию и пропаганде.

Адам МАЛЬДЗІС (Мінск)

Практыка вяртання культурных каштоўнасцей у Беларусі: еўрапейская норма ці выключэнне з правіл?

Адказ на пастаўленае ў назве даклада пытанне, на жаль, можа быць толькі негатыўны. Калі ацэньваць нашу практыку вяртання матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, то Беларусь вельмі адстае ад суседніх краін, ад еўрапейскага ўзроўню і вопыту. Мы з’яўляемся тут выключэннем з правіл, а кожнае выключэнне, як мы ведаем, цягне за сабой неперадавальныя наступствы.

Чым жа даказваецца такое сумнае сцвярджэнне?

Найперш тым, што маштабы страт Беларусі не ідуць ні ў якое параўнанне са стратамі ў іншых еўрапейскіх краінах. У час Другой сусветнай вайны поўнасцю або часткова былі знішчаны амаль усе беларускія музеі, бібліятэкі і архівы, зніклі такія нацыянальныя каштоўнасці, як крыж святой Ефрасінні Полацкай і абраз “Страшны суд”. Значныя страты нанесены нам і ў час Першай сусветнай вайны, напалеонаўскага паходу, падаўлення паўстанняў 1794, 1831 і 1863 гг. Адчуваюцца і адмоўныя наступствы таго, што і ў дасавецкія і савецкія часы пераважная частка нашай інтэлектуальнай, палітычнай, гаспадарчай эліты была

дэнацыяналізавана. Яна цягнулася да рускіх і польскіх сталіц і культурных асяродкаў, вывозіла туды свае зборы. Так паўставалі ці папаўняліся музеі Чартарыскіх і Чапскіх у Кракаве, Румянцаўскі кнігазбор у Маскве.

Па-другое, нашы страты найменш даследаваны, а перш, чым нешта вяртаць, трэба яго знайсці і вывучыць. Лічыцца, што мы ўстанавілі, навукова апісалі, каталагізавалі толькі пяць працэнтаў таго, што было страчана ў гады Другой сусветнай вайны. У нас няма такіх сістэматызаваных і ілюстраваных каталогаў, якія выдадзены ў іншых краінах Еўропы (скажам, у Італіі). І яно зразумела: у адрозненне ад суседзяў у нас не створаны навуковыя структуры, якія мэтанакіравана і планамерна займаліся б выяўленнем беларускіх матэрыялаў па-за межамі краіны. Праўда, выдадзены тры зборнікі “Вяртанне”, створаныя на грамадскіх асновах, але іх публікацыі — толькі разрозненыя часткі той вялікай мазаікі, якую яшчэ трэба скласці.

Па-трэцяе, мы з’яўляемся выключэннем з правіл, таму што ў нас няма грамадскай і дзяржаўнай зацікаўленасці ў вяртанні каштоўнасцей. Пытанні рэстытуцыі абыходзяцца пры дзяржаўных перамовах, падпісанні дамоваў. Мы не можам нават сказаць пра сваю дзяржаўную палітыку ў галіне рэстытуцыі, што яна ніякая — яе проста няма. Таму што няма адпаведнай міжведамаснай структуры — такой, якая існуе на Украіне ці ў Польшчы. Праўда, існуе ДЗІНАС у сістэме Міністэрства культуры, якая часам вымушана браць на сябе некаторыя пытанні, звязаныя з фізічным або ўмоўным вяртаннем каштоўнасцей. Але ні патрэбнай улады, ні прыстойных сродкаў у яе для гэтага няма... Значыць, напрашваецца вывад: мы сёння тут павінны актыўна падтрымаць прапанову старшыні КДБ Беларусі Уладзіміра Мацкевіча аб стварэнні такой структуры — камітэта ці камісіі ў сістэме Савета Міністраў¹. Ці можна выкарыстаць вопыт Германіі, Аўстрыі, іншых краін, дзе пры прэзідэнце ёсць спецыяльны дарадца, памочнік па пытаннях рэстытуцыі. Але ён абавязкова абавіраецца на навуковую структуру (скажам, у Германіі — на Брэменскую групу).

Аднак мне не хочацца, каб пасля сказанага вышэй склалася ўражанне, нібыта ў нас ўсё так змрочна і безнадзейна. І Міністэрствам культуры, пры якім раней дзейнічала адпаведная камісія (цяжка адназначна сказаць, грамадская ці службовая), і ДЗІНАС, і камісія “Вяртанне”, і БФК, і асобныя музеі, бібліятэкі, архівы нямала зрабілі для вяртання і сумеснага выкарыстання каштоўнасцей. Так, пры непасрэдным

ці ўскосным садзейнічанні камісіі “Вяртанне” доктарам Анджэем Цеханавецкім, нашчадкам князёў Мсціслаўскіх і Заслаўскіх, з Лондана ў Музей старажытнабеларускай культуры АНБ былі перададзены пояс XVIII ст. і карціна “Від замка князя Радзівіла” ў Нясвіжы нямецкага мастака А. фон Вайндартэна. У музейную экспазіцыю “Беларусы ў свеце” ахвяраваны творы нашых суайчыннікаў Пятра Мірановіча, Галіны Русак, Тамары Стагановіч (ЗША), Яна Кузьміцкага (Швецыя), Міхася Навумовіча (Францыя), Мар’яна Богуша Шышкі (Англія), Міхаіла Калініна і Вячкі Целеша (Латвія). З Фінлянды атрыманы каталог той часткі бібліятэкі Радзівілаў, якая спярша была вывезена ў Пецярбург, а потым перададзена ў Хельсінкі; з Чэхіі, ад беларусісткі Францішкі Сокалавай — тэкст невядомай раней рукапіснай копіі XVII ст. скарынавага Апостала. Вольгай Дадзіёмавай у розных краінах знойдзены ноты многіх твораў музыкі Беларусі XVIII–XIX стст., Аляксандрам Капілавым у Пецярбургу — опера “Маргер” ураджэнца Гродзеншчыны Канстанціна Горскага (на словы Уладзіслава Сыракомлі), Язэпам Янушкевічам у Парыжы — сем сшыткаў успамінаў пра паўстанне 1830–1831 гг. у Беларусі Аляксандра Рыпінскага. Гэты пералік можна прадоўжыць.

Аднак будзем шчырымі: зроблена толькі мізэрная частка таго, што можна і трэба зрабіць — і для вяртання, і для сумеснага выкарыстання. Прыгадаю толькі найбольш пільныя, з майго пункту гледжання, справы, вырашэнне якіх залежыць як ад юрыдычных аргументаў у карысць іх вяртання, ад міждзяржаўных дамоўленасцей, так і ад добрай волі кіраўнікоў дзяржаў і ўстаноў, навукоўцаў. Бо праявілі ж мы добрую волю, вярнуўшы Расіі канфіскаваныя беларускімі памежнікамі абразы, ці Германіі — 225 рэдкіх кніг з бібліятэкі Беларускай політэхнічнай акадэміі. Наколькі мне вядома, запасы для такіх праяў ўзаемаразумення з беларускага боку ёсць немалыя. Ды і разумеем мы добра, што абмен каштоўнасцямі не можа нагадваць гульню ў адны вароты.

Для таго, каб выкладанне было зручным і карацейшым, дазвольце разглядаць матэрыял па краінах. Пачну з суседзяў.

Расія. У новай сітуацыі, якая паўстала пасля падпісання дакументаў пра стварэнне супольнага Саюза, захоўвае ранейшую актуальнасць, але і набывае нечаканую парадаксальнасць пытанне пра вяртанне ўсяго таго, што было вывезена на Усход у 1941 г., на пачатку Другой сусветнай вайны, асабліва экспанатаў Магілёўскага і Віцебскага музеяў, крыжа святой Ефрасінні Полацкай. Дарэчы, пра крыж. Да сказанага іншымі калегамі хочацца мне дадаць такую інфармацыю. Перакананне, што крыж у 1941

г. павандраваў не на Захад, а на Усход, у мяне ўзнікла яшчэ ў тых гадах, калі ўзмоцнена і ці не па заказу пашыралася версія пра нямецкі след. У гэтым я асабліва пераканаўся ў час ініцыяванага мной першага разбору справы ў Івана Клімава, тагачаснага намесніка старшыні Савета Міністраў БССР. Я націскаў тады на “нямецкую версію”, гэта значыць, на ідэалагічны гузік (бо на іншы было нельга). А ён, адказны за эвакуацыю Магілёва ў 1941 г., чалавек, які, безумоўна, многае ведаў, але не мог ці не хацеў сказаць, глядзеў на мяне пустымі і адначасова іранічнымі вачыма і плёў лухту. Але псіхалагічнае адчуванне ёсць толькі ўскосны аргумент, а не юрыдычны доказ... Здаецца мне таксама, што ўсходні след крыжа зусім не выключае таго, што ён потым мог аказацца ў ЗША. Іраіда Курылава, супрацоўніца Маскоўскага ДГМ, чалавек дасведчаны, гаварыла яшчэ ў 1980 г., што наша рэліквія № 1 з Магілёва трапіла на Урал, а адтуль — у ЗША. Прыкладна тое ж, дарэчы, прарочыла і адна з балгарскіх ясназорак. А вось другая, славутая Ванга, даведаўшыся, што балгарскі паэт Найдан Вылчаў хоча прыехаць да яе і спытаць пра лёс крыжа, адказала аптымістычна: “Няхай не турбуецца прыязджаць... Крыж будзе знойдзены”.

Аднак вернемся да магчымых пунктаў магчымага беларуска-рускага дагавора па пытаннях рэстытуцыі. Там, безумоўна, павінна быць агаворана і тое, што было вывезена з Беларусі ў Маскву ў амаль ваенным стане 1939–1940 гг. (два вагоны рукапісаў і кніг з Пінскай семінарыі, мэбля з Нясвіжа). А таксама ў час Першай сусветнай вайны (зборы Цеханавецкіх з Бачэйкава, Храптовічаў-Буцянёвых з Беніцы, Гутэн-Чапскіх з Станькава, Браніцкіх з Росі, Славінскіх з Раваніч, нашчадкі якіх яшчэ жывуць і захоўваюць свае правы). 18 месяцаў, прадугледжаных расійскай Думай, каб Беларусь магла сабраць і выказаць свае прэтэнзіі, пры сённяшняй нявывучанасці пытання да смешнага мала, і мы спадзяемся тут на суседскае разуменне і добрую волю. Такой жа добрай волі мы чакаем (у адказ на вернутыя намі абразы) пры вырашэнні пытання пра частку скарынаўскіх выданняў, якія — па некалькі аднолькавых або амаль аднолькавых экзэмпляраў — захоўваюцца ў Дзяржаўнай і Нацыянальнай бібліятэках Расіі (82 і 81 экз.) і ДГМ (84 экз. у запасніках). У той жа час у Полацкім музеі гісторыі беларускага кнігадрукавання, на радзіме Скарыны, няма аніводнага... Прыгожы жэст з боку Расіі быў бы тут асабліва дарэчы ў сувязі з 480-годдзем беларускага кнігадруку, якое, спадзяюся, будзе адзначана сёлета ўрачыста і супольна ўсім славянствам.

Украіна. Тут мне бачацца дзве праблемы: бібліятэка Храптовічаў і беларуская калекцыя ў Львове. Раней я быў упэўнены, што славыты шчорсаўскі кнігазбор быў вывезены ў Кіеў, каб выратаваць яго ад немцаў, у час Першай сусветнай вайны, і завяшчаны першаму універсітэту, які адкрыецца на радзіме ўладальнікаў, і таму абавязкова павінен быць вернуты на радзіму. Аднак цяпер украінскія калегі сцвярджаюць, што вывезена ўся бібліятэка была яшчэ ў 1913 г. і завяшчалі яе Кіеўскаму універсітэту св. Уладзіміра. Калі гэта сапраўды так, то сітуацыя мяняецца, і на першы план сапраўды выступае сумеснае выкарыстанне, стварэнне міжнароднага праекта. Але дакументальныя сведчання абодвума бакамі не прад'яўляюцца... Дык давайце ўсё-такі абавірацца на дакументы!

Што ж датычыцца львоўскай калекцыі, то тут сітуацыя іншая. Гэтыя творы былі набыты ў Беларусі Іларыёнам Свянціцкім для музея мітрапаліта Шаптыцкага. Але трэба было б іх паказаць беларускаму гледачу. Арганізацыя такой выстаўкі ў Мінску стала б красамоўным сцверджаннем добрасуседскіх адносін да нас з боку ўкраінскіх улад.

Літва. Літоўскія ўлады правялі добрую волю, перадаўшы нам некалькі гравюр Напалеона Орды, добрую копію Тураўскага Евангелля. Але хацелася б, каб такую ж волю яны правялі ва ўзнаўленні ці перастварэнні Віленскага беларускага музея імя Івана Луцкевіча (ці братоў Луцкевічаў), экспанаты якога сёння раскіданы па некалькіх вільнюскіх і мінскіх музеях, бібліятэках і архівах. Зрабіць гэта даволі лёгка, бо захаваліся дакладныя каталогі (Уладася Дрэмы і інш.) і апісанні. Пры аднаўленні музей мог бы стаць значным культурным цэнтрам, важным для абодвух суседніх народаў, для беларусаў Віленшчыны.

Польшча. Важнымі для Беларусі з'яўляюцца пошукі калекцый, вывезеных з Міншчыны ў Польшчу Варшаўскім таварыствам апекі над помнікамі старадаўнасці ў 1919–1920 гг.; у іх ліку — зборы Аляксандра Ельскага з Замосця, бібліятэка Мінскай гімназіі. У выніку 50 экспедыцый па Беларусі тады было сабрана шмат твораў мастацтва, якія экспанаваліся на дзвюх выстаўках (павінна ж знайсціся іх дакументацыя). Варта было б таксама калі не вярнуць, дык хаця б скапіраваць кнігі з біліятэкі Полацкай Сафіі, вывезеныя ў Акадэмію Замойскіх², а адтуль — у Кракаў.

Германія. Для беларусаў асабліва важна знайсці магчымасць, каб папрацаваць у Федэральным архіве ў Кобленцы над фондам Розенберга, дзе павіны быць сляды скарбаў, вывезеных у час Другой сусветнай

вайны, а таксама над фундам сваякоў Радзівілаў Гогенлоэ (40 пагонных метраў!), што трапілі туды ў час Першай сусветнай вайны. Многа неспадзяванак можа аказацца для нас і ў фондзе немца Георга Штайна (шэсць скрынь, тысячы дакументаў!), якія цяпер захоўваюцца ў Калінінградскім абласным архіве. Урэшце, добра было б натрапіць на след двух вагонаў зброі і твораў мастацтва, знойдзеных у падзямеллях Нясвіжскага замка і вывезеных адтуль у Германію³.

ЗША. Туды трапіла многа беларускіх матэрыялаў з Нясвіжа, Міра, іншых гарадоў і мястэчак Беларусі. Так, у 1939 г. багатая бібліятэка школы рабінаў у Міры (больш 10 тыс. тамоў) была вывезена праз СССР у Японію, а адтуль — у Амерыку⁴. А ў Нацыяльным архіве ЗША (Вашынгтон) захоўваюцца рукапісы беларускага пражанка Васіля Каваля, якія трапілі туды пасля Другой сусветнай вайны са Смаленска.

Адным словам, уперадзе нас чакае вялікая работа і па выяўленню, і па вяртанню, і па сумеснаму выкарыстанню. Асабліваю ўвагу трэба ўдзяліць пошукам каштоўнасцей, якія вывезены ў час Другой сусветнай вайны, а пасля яе апынуліся на тэрыторыі іншых краін — як, скажам, два вагоны з творамі мастацтва, што бяследна зніклі ў Мінску (ці не даехалі да яго) у сярэдзіне саракавых гадоў.

У апошні час да пошукавай працы ў Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны падключана электронная тэхніка. Ствараецца Банк інфармацыі па праблемах вяртання, які, спадзяюся, будзе мець значэнне не толькі для Беларусі, але і для суседніх краін. Ужо распрацавана адпаведная база дадзеных, уведзіцца бібліяграфічная інфармацыя, даступная па сістэме Інтэрнет. Але для далейшай працы ў гэтым накірунку патрэбна адпаведнае дзяржаўнае фінансаванне.

¹ Мацкевич Владимир. “Что имеем — не храним, потеряем — плачем” // Рэспубліка. 1997. 17 мая.

² Гл.: Шапов Я.Н. Библиотека Полоцкого Софийского Собора и библиотека Академии Замойска // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1978. С. 270–272.

³ Звязда. 1989. 15 жн.

⁴ Gasztold Tadeusz. Nad Niemnem i Oszmianką. Koszalin, 1991. S. 42.

Іяханнес ШЛООТЦ (Берлін)

**Значэнне супрацоўніцтва ў пошуку
і выкарыстанні архіўных матэрыялаў
для навукова-культурнага абмену
паміж Беларуссю і Германіяй**

Калі я павінен разважаць пра “нямецкі пункт бачання”, з якога нам належыць разглядаць сумесную працу абедзвюх нашых архіўных сістэм, то я буду, зразумела, у большай ступені выказваць мой асабісты погляд. Аднак я прытрымліваюся думкі, што многія мае калегі ў Германіі падзяляюць маю ўпэўненасць у пазітыўнасці развіцця нашага супрацоўніцтва. Ужо больш пяці гадоў я працую ў беларускіх архівах і магу адзначыць наступнае:

- нашы абедзве краіны маюць у сваім распараджэнні вельмі важныя архіўныя матэрыялы;
- гэтыя матэрыялы падрыхтаваны на выдатным прафесійным узроўні;
- мноства новых актаў зноў і зноў папаўняюць архівы, робяцца адкрытымі (даступнымі);
- мае калегі ў Нацыянальным архіве, рэгіянальных архівах, кіна- і фотаархіве ў Дзяржынску гатовы да шырокага супрацоўніцтва.

Таксама і музеі, якія маюць архіўныя аддзелы, працягваюць сур’ёзную падрыхтоўку матэрыялаў. Тут паўстала яшчэ адна праблема (уласцівая працы ўсіх музеяў свету): дыдактычна-навучальны і ідэалагічны ўплыў быў такім моцным, што сапраўдныя звесткі заставаліся на другім плане. Тыя змены, неабходнасць якіх прызнаецца ва ўсім свеце, многім нашым калегам даюцца вельмі цяжка. Заслугоўвае вялікай павагі гатоўнасць кіраўнікоў і маладых навукоўцаў да новай інтэрпрэтацыі ўжо вядомых архіўных сведчанняў.

Зноў і зноў хацелася б падзякаваць нашым адказным партнёрам архіўнай сістэмы Беларусі за канкрэтную дапамогу і супрацоўніцтва. Толькі такім чынам стала магчымым тое, што навукоўцы з Беларусі і навукоўцы з Германіі працуюць над аднымі і тымі ж тэмамі, няхай і з розных пунктаў гледжання.

Нельга сабраць усе акты, усю інфармацыю. У першую чаргу гэта датычыцца часоў апошняй вайны, грамадзянскай вайны, а таксама часоў панавання дыктатуры. У Германіі мы імкнемся да таго, каб з вашай дапамогай запоўніць усе белыя плямы на палітычна-гістарычнай карце Германіі, а таксама сцерці ў той ступені, як гэта магчыма, карычневыя плямы. І наадварот, тут, у нас, у Германіі, ёсць такія дакументы, якія для гісторыі Беларусі з'яўляюцца вельмі важнымі (напрыклад, звесткі аб выжывушых ахвярах вайны). Гэтыя звесткі ў асноўным датычацца:

- Першай сусветнай вайны;
- пачатку 20-х гадоў;
- Другой сусветнай вайны.

Адпаведныя акты вы можаце знайсці ў Германіі перш за ўсё:

- у розных аддзелах федэральнага архіва;
- у міжнароднай службе пошуку;
- у архіве Міністэрства знешніх адносін;
- у разнастайных тэматычных архівах.

Вельмі дапамагло б нашаму супрацоўніцтву, каб мы ў нашай сумеснай працы карысталіся аднымі і тымі ж актамі (няхай і разглядалі б іх з розных пунктаў гледжання), каб навукоўцы з Германіі і з Беларусі пачыналі разгляд звестак у першую чаргу з аспектаў, якія маюць дачыненне да гісторыі сваёй краіны. Было б вельмі разумна таксама абменьвацца калегамі, дапамагаць замежным калегам у працы ў архівах сваёй краіны. Пасля пяці гадоў супрацоўніцтва нельга мне сёння не адзначаць дасягнутыя поспехі ў сумеснай працы, за што трэба падзякаваць усім адказным за гэта. Мэта адкрытага карыстання архівамі ў абедзвюх краінах дасягнута. Каб і іншыя галіны гаспадарчага, навуковага, культурнага і палітычнага ўзаемадзеяння нашых краін былі б так добра арганізаваныя, як у выпадку з архіўнымі структурамі, гэта было б вялікім укладам у развіццё сяброўскіх адносін паміж Беларуссю і Германіяй.

Архіўныя сістэмы выконваюць вельмі важную функцыю, якая заключаецца ў тым, каб выразна паказаць, што сёння магчыма і трэба рабіць.

*Пераклала з нямецкай мовы **Вольга Сасноўская***

Людміла КІРУХІНА (Мінск)

**Праграма “Памяць Беларусі”
і праблемы вяртання дакументальных помнікаў**

Годнае жыццё ў будучым немагчыма без высокай нацыянальнай свядомасці. Большасці беларусаў раней былі недаступны крыніцы, якія аб’ектыўна раскрываюць гісторыю і культуру нацыі, духоўнасць і думкі яе асветнікаў, вучоных, філосафаў. Сёння разрыў паміж чалавекам і нацыянальнай культурнай спадчынай яшчэ вельмі вялікі, пераадолець яго дапаможа прага да нацыянальнага самапазнання. Ідучы насустрач гэтаму, розныя культурныя ўстановы, кожная сваімі сродкамі, запавяняюць прагалы ў веданні нялёгкай і пакутлівай гісторыі і культуры Беларусі.

Фармаванне будучыні залежыць ад захавання Беларусі, яе мінуўшчыны. Бібліятэкі, валодаючы адным з мацнейшых сродкаў уплыву на грамадства — друкаваным словам, якое назапашвалася стагоддзямі, не могуць застацца ў баку ад гэтага асветніцкага працэсу. Сведчаннем таму з’яўляецца наяўнасць у свеце розных праграм дзяржаўнага ці нацыянальнага статуса па збору і захаванню дакументальнай спадчыны.

Прыкладам праграмы сусветнага ўзроўню з’яўляецца праект “Памяць свету”, да рэалізацыі якой у 1992 г. прыступіла ЮНЭСКО. У выніку стыхійных бедстваў, катастроф і іншых катаклізмаў бібліятэчныя і архіўныя каштоўнасці знаходзяцца пад пагрозай страты, некаторыя з іх згублены назаўсёды. Галоўная задача праекта — выратаванне рукапісных і друкаваных збораў, якія знаходзяцца пад найбольшай пагрозай у тых ці іншых краінах, з дапамогай капіравання на розныя носьбіты. Інакш кажучы, праграма мае мэту захавання сусветнай дакументальнай спадчыны і дэмакратызацыі доступу да яе карыстальнікаў.

Такая работа сёння ажыццяўляецца па спецыяльных праграмах у шэрагу краін свету. Бібліятэка Кангрэса ЗША прыступіла ў 1990 г. да рэалізацыі федэральнага праекта “Памяць Амерыкі”. Яго асноўная ідэя — “Памяць нацыі для ўсёй нацыі”; фінансуецца ён як з федэральнага бюджэта, так і недзяржаўнымі фондамі, кампаніямі. У адпаведнасці з праектам шэраг найбольш каштоўных калекцый пераносіц-

ца на тыражувемыя аптычныя дыскі, якія потым прапануюцца для выкарыстання іншым бібліятэкам. Падобная работа вядзецца ў Японіі. У адпаведнасці з аўстралійскім праектам адшукваюцца, мікрафільмуюцца і збіраюцца разам усе дакументы, якія звязаны з гісторыяй Аўстраліі і Акеаніі. Расійская дзяржаўная бібліятэка распрацавала канцэпцыю праекта “Памяць Расіі”, якая падтрымліваецца ЮНЭСКО і пачала ўжо ажыццяўляцца.

Галоўны напрамак усіх згаданых праектаў — захаванне сваёй нацыянальнай памяці. Гэтае ж пытанне стаіць і перад культурнымі ўстановамі нашай краіны.

Засяроджу ўвагу менавіта на дакументальных помніках — на рукапісных і друкаваных кнігах.

Наша дакументальная спадчына панесла незаменныя страты. Нягледзячы на тое, што рукапісныя кнігі ў Беларусі былі вядомы яшчэ ў XI ст., у кнігасховішчах краіны няма ніводнага старабеларускага рукапісу, які быў бы створаны раней XVI ст. Беларусь, якая дала свету Францыска Скарыну і пачала друкаваць кнігі на роднай мове амаль на 50 год раней, чым Іван Фёдараў, сёння не мае поўнай калекцыі выданняў свайго першадрукара. Беларусь, дзе працавалі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі, не захавала ніводнага асобніка іх кніг. У выніку ў сховішчах рэспублікі захоўваецца менш паловы нацыянальнага рэпертуару друкаваных выданняў XVI–XVIII стст.

Але і тое, што ёсць, большай часткай яшчэ не засвоена і нікому невядома. І ў гэтым не віна, а бяда прафесіяналаў — бібліятэкараў, архівістаў, музейзнаўцаў. Гэта вынік дэфармаванай культурнай палітыкі, шматгадовага рэшткавага прынцыпу фінансавання культуры і яе сённяшняга жабрацкага стану, вынік непрадбачлівай палітыкі падрыхтоўкі кадраў. Таму сёння адна з найважнейшых задач, якія стаяць перад беларускай культурай, — зрабіць гэтыя багацці даступнымі, высветліць іх навуковы патэнцыял, увесці ў даследчыцкі ўжытак, наогул удасканаліць работу па збіранню, захаванню і выкарыстанню рукапісных і друкаваных помнікаў Беларусі, дзе б яны ні знаходзіліся.

Яшчэ ў 1989 г. Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Цэнтральная навуковая бібліятэка АН Беларусі, Камітэт па архівах распрацавалі асноўныя палажэнні Нацыянальнай праграмы па захаванню дакументальных помнікаў, якая ўвайшла самастойным раздзелам у праект доўгатэрміновай рэспубліканскай праграмы БФК “Спадчына” па даследаванню, захаванню і прапагандзе культурнай спадчыны

беларускага народа. Былі вылучаны тры асноўныя напрамкі адраджэння культурнай спадчыны: пошук, захаванне і адраджэнне гістарычнай спадчыны; падрыхтоўка насельніцтва да яе ўспрыняцця; падрыхтоўка даследчыкаў, высокакваліфікаваных спецыялістаў, якія былі б здольны ажыццяўляць усю Праграму. У кантэксце гэтага і вызначалася роля бібліятэк.

На жаль, указаная праграма так і засталася праектам. Але асноўныя палажэнні работы з дакументальнымі помнікамі можна выкарыстаць як аснову для распрацоўкі асобнай праграмы “Памяць Беларусі”. Мяркуецца, што рэалізацыя праграмы будзе весціся па наступных напрамках:

— фармаванне фондаў рукапісных і друкаваных помнікаў, выяўленне і збіранне нацыянальнай кніжнасці, забеспячэнне паўнаты нацыянальнага друкаванага рэпертуару як культурнай спадчыны; захаванне і ахова; улік і навуковае апісанне;

— выкарыстанне і прапаганда дакументальных помнікаў у навуковых і асветніцкіх мэтах.

Фармаванне фондаў залежыць ад шэрагу прычын. Вялікае значэнне мае прафесіяналізм і круггляд спецыялістаў. Але важную ролю адыгрывае і фінансаванне. Сёння, у цяжкі час, людзі вымушаны прадаваць кнігі, якія захоўваліся ў сем’ях дзесяцігоддзямі як памяць, як сямейная рэліквія. Нават калекцыянеры расстаюцца з часткамі сваіх кнігазбораў. Дзяржаўным установам прапануюцца часам вельмі цікавыя і рэдкія выданні. Але бібліятэкі і музеі з-за недастатковага фінансавання не могуць набываць каштоўнасці. І, бывае, выдатны рукапіс ці старадрук ідзе, у лепшым выпадку, у прыватныя рукі ў Беларусі, у горшым — за яе межы.

Нават Нацыянальная бібліятэка вымушана набываць кніжныя помнікі за сродкі, што даюцца на агульнае камплектаванне, хаця кошт іх не сувымерны з сучаснымі кнігамі. І ўвесь час бібліятэка стаіць перад праблемай выбару — што набыць, каб не страціць большага. Другі бок праблемы — большую частку беларускіх старадрукаў, што адсутнічаюць у Беларусі, знайсці ў арыгінале немагчыма (не кажучы ўжо пра старажытныя рукапісныя кнігі). Шлях тут толькі адзін — выкарыстанне сучасных тэхналогій, у першую чаргу камп’ютэрных, якія дазваляць карыстацца дакументамі ўсім жадаючым. Магчымасці атрымання пашыранага доступу да дакументальнай спадчыны з дапамогай лічбавых тэхналогій стымулююць распрацоўку цэлага спектра

прадуктаў — такіх, як аптычныя дыскі, запісы на магнітнай стужцы ў лічбавым выглядзе і г.д. CD-ROMы (аптычныя лазерныя дыскі) даюць магчымасць пераносіць на іх кнігі і рукапісы цалкам і з навуковым каментарыем. Стварэнне і тыражаванне на CD-ROMах копіі найбольш каштоўных помнікаў беларускага пісьменства (асабліва тых, што адсутнічаюць у беларускіх сховішчах) будуць вырашаць не толькі навуковыя, але і асветніцкія задачы, напрыклад, CD-ROM з “Тураўскім Евангеллем” будзе даступны нават школьнікам.

Днямі падпісана пагадненне з Універсітэтам імя Стэндаля (Грэнобль, Францыя) аб супрацоўніцтве ў гэтай галіне па праграме TEMPUS. Будзе ажыццяўляцца перанос на CD-ROMы факсімільнага выдання Скарыніны. Работа пачнецца ў бліжэйшы час. Магчыма выкарыстанне і мікраносьбітаў (мікрафільмаў і мікрафішаў); тыя ж задачы вырашаюць факсімільныя і рэпрэнтныя выданні рэдкіх кніг. Два гады таму ў ЮНЭСКО былі пададзены некалькі праектаў. Сярод іх — праект над назвай “Дакументальная спадчына Беларусі”, мэта якога — стварэнне фонду старажытных беларускіх дакументальных помнікаў, якія захоўваюцца за межамі Беларусі і ў самой краіне, на CD-ROMах.

Далёка ад вырашэння праблема фізічнага захавання фондаў. Гэта, у першую чаргу, звязана са слабай матэрыяльна-тэхнічнай базай устаноў-уладальнікаў каштоўных фондаў. У многіх выпадках няма задавальняючых кнігасховішчаў, не вытрымліваецца тэмпературны і вільготнасны рэжым. Найбольш яркі прыклад — зноў жа Нацыянальная бібліятэка, якая знаходзіцца ў крызісным стане і чакае капітальнага рамонту.

Асобнай гаворкі патрабуе пытанне кансервацыі і рэстаўрацыі фондаў, якому таксама не надаецца неабходная ўвага. Вырашэннем праблемы магло б стаць стварэнне міжведамаснага цэнтра кансервацыі і рэстаўрацыі дакументаў на падставе навішых тэхналогій, выкарыстанне тых напрацовак, што ўжо ёсць у Беларусі. Прыкладам з’яўляецца распрацоўка метадыкі масавай кансервацыі дакументаў у Інстытуце металапалімерных сістэм у Гомелі або мікрафішаванне і лічбаванне карт, што распрацавана пры Інстытуце тэхнічнай кібернетыкі.

Праблема фізічнай захаванасці дакументаў непасрэдна звязана з іх улікам. На сучасным этапе гэтая праблема невырашальная без выкарыстання шырокіх магчымасцей аўтаматызацыі.

У нашай краіне распрацавана агульнанацыянальная праграма аўтаматызацыі сферы культуры. Складовай яе часткай з’яўляецца праграма стварэння Аўтаматызаванай Інфармацыйнай Бібліятэчнай Сістэмы (АІБС) Міністэрства культуры. У яе межах вядзецца работа па фармаванню базы звестак “Рэдкая кніга” (па фондах адпаведнага аддзела НББ), якая ўжо даступная для карыстальнікаў. У сваю чаргу, на яе аснове плануецца стварэнне Нацыянальнага банка звестак пра дакументальныя помнікі па фондах бібліятэк, музеяў і іншых устаноў Беларусі, што дасць магчымасць у будучым рэалізаваць галаграфічны прынцып бібліяграфіі. Такая мадэль забяспечыць доступ да інфармацыйных рэсурсаў з любога пункта і праз INTERNET.

Вядзецца праца па стварэнню базы звестак “Некiрылiчныя выданнi Беларусi XVI–XVIII стст.”, “Кнiжная культура Падляшша”, “Radziwiliana”, графічнай БД “Геральдыка”, якая мае фінансавую падтрымку з боку ЮНЭСКО.

У апошнія гады праблемы вяртання нацыянальных каштоўнасцей на радзіму, у Беларусь даволі часта асвятляюцца ў перыядычным друку. Ім прысвечаны тры выпускі зборніка “Вяртанне” пры Беларускім фондзе культуры пад той жа назвай. Сабрана шмат звестак пра тое, дзе зберагаюцца беларускія гістарычныя помнікі (хаця знойдзена далёка не ўсё). Але праблема фізічнага вяртання каштоўнасцей сёння практычна амаль невырашальная. Гэтаму ёсць шмат прычын як аб’ектыўных, так і суб’ектыўных: гістарычныя і палітычныя абставіны, адсутнасць неабходнай прававой базы, нежаданне некаторых цяперашніх уладальнікаў не тое, што весці перамовы, а нават наогул даваць звесткі.

Таму трэба звярнуць больш пільную ўвагу на вяртанне крыху ў іншым сэнсе — на ўвядзенне помнікаў у сусветны культурны і навуковы ўжытак, інфармаванне даследчыкаў, доступ да інфармацыі ўсіх жадаючых.

Гісторыя і характар узаемаадносін Беларусі з суседнімі краінамі вызначаюць перспектыву “непрымуемых” варыянтаў рэстытуцыі, сумеснае выкарыстанне спрэчных культурных каштоўнасцей з улікам юрыдычных, навуковых і маральных аспектаў.

Такім чынам, праграма “Памяць Беларусі” можа адыграць інтэграцыйную ролю ў адраджэнні нацыянальнай культуры.

Юрий ЛАБЫНЦЕВ (Москва)

**Археографическая экспедиция и научное издание
памятников книжности как способ реконструкции
этнокультурного пространства территорий
(по материалам экспедиционных исследований 1996 г.
в Беларуси, Польше и на Украине)**

Проведенная экспедиция предполагала сбор материалов по истории православной книжности и литературы Польши, в том числе в границах 1918–1939 гг. (т.е. на территории современной Польши, западных областей Беларуси и Украины), с целью создания масштабной источниковой базы для проведения фундаментальных исследований и сохранения одной из богатейших частей восточнославянского культурного наследия, до сих пор неизученной. Диапазон собираемых памятников, слагаемых многоязычной православной книжности и литературы Польши был необычайно широк — от письменных памятников кирилло-мефодиевской традиции до оригинальных религиозно-философских сочинений, составляющих славу русской, белорусской и украинской духовных культур XX ст. Экспедиционная работа велась в основном в регионах, где местное население продолжает сохранять живую традицию православной культуры. Учитывая особые условия работы, когда материалы могли быть, как правило, только скопированы, для этих целей использовался широкий арсенал самых современных технических средств, включая электронные. Принципиально новым стало применение методов компьютерного архивирования с последующим созданием информационной системы на основе электронного архива экспедиции. Все это осуществлялось в полевых и осуществляется в камеральных условиях благодаря собственным программным разработкам.

Экспедиционные исследования велись на Украинском Полесье и Волыни; на территории ряда православных епархий в Беларуси, преимущественно в Гродненской, Брестской и Пинской епархиях; на территории Белостоцко-Гданьской, Варшавско-Бельской, Лодзинско-Познаньской и Перемышльско-Новосондецкой православных епархий Польши. Без преувеличения можно сказать, что результаты экспедиции превзошли все ожидания. Тщательная ее предварительная, в сущ-

ности многолетняя подготовка, обработка маршрутов обеспечивали практически каждодневный успех.

Залогом успешной работы стали и специально разработанные способы и методы копирования материалов, позволявшие собирать все без исключения документальные источники самых разнообразных видов и форм, представляющие историко-литературный и историко-культурный интерес. Немаловажным в слагаемом успеха являлось и то обстоятельство, что экспедиция была нацелена на копирование материалов, а не на физическое собирание их оригиналов, с которыми владельцы в случае последнего варианта едва ли позволили бы даже ознакомиться. Важным, а иногда и решающим в возможности просмотреть, а затем и скопировать источник было наше обязательство не афишировать его точное местонахождение, не упоминать имя его владельца, что в условиях буквально повсеместного криминального интереса к предметам старины вполне объяснимо.

Подобные экспедиционные исследования в указанных регионах проводились практически впервые. Основными объектами обследования являлись частные и церковные (приходские и епархиальные) библиотеки и архивы, имеющие от нескольких десятков до нескольких тысяч единиц хранения — рукописные и старопечатные книги, архивные документы и многое другое. В большинстве своем все это — совершенно неизвестные в науке источники, особенно, если иметь ввиду огромный массив литературных памятников XX ст.

Общее количество собранных (скопированных) нами литературных произведений приближается к тысяче. Это памятники древнейшего периода славянской письменности (в списках начиная с XV в.), разнообразные сочинения многих жанров и видов более позднего времени на нескольких языках: церковнославянском, русском, белорусском, украинском, польском, чешском и др. Помимо этого нами были выявлены и в значительном числе скопированы многие важнейшие документы историко-церковного и литературного плана, касающиеся судеб православной книжной культуры в Польше. К особым, весьма важным находкам следует отнести целые архивные и библиотечные комплексы, принадлежащие местным выдающимся православным собирателям, среди которых есть и потомки русских эмигрантов, которые в течение последних десятилетий как бы аккумулировали саму историю православной Польши.

Учитывая чрезвычайное разнообразие собранных экспедиций материалов, невозможность пусть даже самого фрагментарного представления лишь наиболее значительных из них, а также то, что наша экспедиционная работа велась в неразрывной связи с реализацией проекта “Православная литература Польши: 1918–1939” и написанием монографии на эту тему, в которой впервые предпринято изучение этой литературы, необходимо, дав самое общее пояснение о составе населения II Речи Посполитой, привести хотя бы один небольшой, но яркий пример обнаруженных книжных памятников, среди которых мы избрали церковные летописи — без сомнения феномен славянской рукописной книжности XX ст.

Межвоенная Польша 1918–1939 гг., именуемая II Речью Посполитой, стала независимым государством в результате сложных процессов, происходивших в течение длительного времени как внутри страны, так и далеко за ее пределами. На долю ее национальных меньшинств приходилось более одной трети населения, общая численность которого составляла около 30 млн. человек. По данным государственной переписи 1931 г. православными были около 12% всех жителей Польши, причем в Полесском воеводстве на их долю приходилось более 77% населения, в Волынском — почти 70%, Новоградском — более 51%, Виленском — 25%, Белостоцком — около 19%, Люблинском — около 9%.

Основу православного населения межвоенной Польши составляло крестьянство, искони населявшее земли восточных воеводств Польши — около 93% всех православных. Процесс национального самоопределения в ту пору еще не только не завершился, но кое-где даже и не начинался, особенно в Полесье и самом центре польско-восточнославянского пограничья. Православные люди говорили о себе, что они “тутэйшие” — тутошние, здешние, а язык их “тутэйший”, “простый” или “русский”. В официальных документах той поры было узаконено определение “тутэйшие”, которых по различным данным насчитывалось около 1 млн. человек. Согласно переписи 1931 г. более 1 млн. православных считали родным языком украинский, почти 1 млн. — белорусский, полмиллиона — польский, сто тысяч — русский, почти 22 тыс. — чешский.

В 1939 г., согласно официальной церковной статистике, Православная Церковь в Польше имела пять епархий с более чем 4 млн. верующих, 2500 церквей и часовен, около 3000 духовных лиц, 17 мо-

настырей и скитов, в том числе Почаевскую Свято-Успенскую лавру, Православный Богословский лицей в Варшаве, духовные семинарии в Вильне и Кременце, Православный Богословский Отдел при Варшавском университете им. Юзефа Пилсудского, Митрополитальный Семинарий Иконографии, Псаломщицкую школу, Синодальную типографию, различные периодические издания, архив. Долгое время при Священном Синоде работала Ученая Археологическая и Археографическая Комиссия.

О восточнославянских летописях и летописании периода давней Польши и Великого княжества Литовского известно немало. Исследования периода церковного летописания XIX в. не проводились вовсе, и лишь сейчас вопрос о его существовании наконец поставлен¹.

Куда более сложное положение с церковным летописанием в XX ст., особенно в послереволюционные (после 1917) годы, когда начался небывалый до той поры процесс тотального уничтожения Православной церкви. Церковное летописание этого совсем недавнего времени видится чем-то совершенно невероятным, едва ли вообще возможным. Тем не менее такое летописание существовало и связано оно было как с древними восточнославянскими традициями, так и непосредственно с традициями Православной церкви, заложенными в XIX в.

Удивительной страной, где церковные летописи писались вплоть до наших дней, а особенно интенсивно в 1920-е – 1930-е годы, оказалась Польша. В церковных приходских архивах Варшавско-Бельской и Белостокско-Гданьской епархий Польской Автокефальной Православной церкви до сих пор берегаются местные церковные летописи, составлявшиеся священниками во второй половине XIX-го и в XX-м веке.

В нашем распоряжении оказалось около десятка церковных летописей, которые велись в межвоенной Польше в основном в местах, населенных белорусами, отчасти украинцами. Некоторые из этих памятников удалось полностью или частично скопировать, с остальными более или менее подробно ознакомиться. Примечательно, что наиболее тщательно и умело составленные церковные летописи писались в том приходе, который имел значительный опыт в составлении различного рода отчетов, обладал хорошим архивом, иногда с документами двух- или даже трехсотлетней давности, неплохой библиотекой. Были и выдающиеся летописцы, обладавшие исключительным литературным талантом, которые оставили нам записки, читающиеся с огромным

интересом. В них оказалась запечатленной не одна человеческая жизнь, история нескольких поколений, порой почти сокровенные мысли самого писателя, его раздумья о событиях, лицах, своей эпохе в целом.

Все известные нам церковные летописи, которые велись в межвоенной Польше, можно разделить по степени их подробности и таланта записывавшего на три группы. К первой, весьма многочисленной, относятся очень краткие погодные записи, порой с пропуском ряда годов. Объем таких летописей за весь межвоенный период равняется всего лишь нескольким страницам. Такова в основном церковная летопись из Беловежи, ведшаяся при храме св.Николая Чудотворца. Вторую группу образуют более или менее обширные летописные сборники. Многие из них стали составляться еще в предвоенные годы, то есть до начала Первой мировой войны и трагического периода в жизни православных межвоенной Польши, который получил название “беженства”. В это время местное православное население и духовенство были почти полностью эвакуированы вглубь России и Украины, а затем в течение нескольких лет возвращались в разоренные и опустошенные войной родные места, где при новой власти долгое время (годами) не получали гражданских прав. Обо всех этих событиях, а также о многочисленных человеческих жертвах военного времени, периода эвакуации и “беженства”, пришедшихся на годы революционного переворота в Российской империи и на годы ее распада, можно прочитать в этих церковных хрониках. Порой они — единственные достоверные свидетельства по истории той или иной местности 1910-х — 1930-х годов, уникальные документы, характеризующие умонастроения крестьянства и духовенства — белорусов, украинцев, русских, “тутэйших”.

В погодных записях с различной степенью подробности освещаются те или иные важнейшие события, произошедшие в приходе, особенно тщательно описывается все, что связано с церковной жизнью, а также выдающиеся случаи в судьбах прихожан. Постоянно фиксируется число браков, рождений и погребений; финансовое состояние приходской церкви; деятельность при церкви различных объединений прихожан, например, таких, как церковные братства; все “церковно-тарелочные сборы”, в том числе шедшие на многочисленные “церковно-благотворительные цели”, такие, например, как поддержка образовательных учреждений православных, “русских Православных обителей на Афоне”, “Православной Духовной Миссии на Лэмковщи-

не”, “Церковно-строительного фонда Холмщины”, “восстановления Турковицкой обители на Холмщине”, работ “по ремонту церкви в селе Тыляве на Лэмковщине (в Малопольше)” и другие. Некоторые погодные записи содержат своеобразные лирические отступления летописца, порой увеличивающие их обычный объем в 2–3 страницы большого формата еще на 1–2 страницы. Пожалуй, самые подробные записи делались по случаю приезда в приход правящего архиерея.

Примечательно, что все церковные летописи писались исключительно на русском языке. Последние записи в них относятся, как правило, к 1950-м годам. Все они, за исключением летописей третьей группы, имеют более или менее одинаковый состав. В начале такой летописи помещалась историческая справка о приходе и приходской церкви, составлявшаяся на основе различных документов, прежде всего находившихся в архиве самой церкви, а также различных литературных источников на нескольких языках, в основном польском, русском, латинском. Объем таких исторических справок в некоторых летописях доходил до 70 и более рукописных страниц большого формата. Справка превращалась в хорошо документированную историю данной местности по крайней мере за последние четыреста, а то и пятьсот лет, нередко — со дня основания здесь поселений. Справки содержали выдержки из многих древних, ныне утраченных, документов, записи различных легенд, описания случавшихся здесь выдающихся событий и многое другое. В них, как правило, включались краткие резюме различных визитаций, что дает ценнейший материал по церковной истории.

Первая или общая часть летописи включала и подробные сведения о духовно-нравственном облике прихожан, готовность которых “нуждающимся в помощи всегда можно видеть...”, за исключением немногих единичных случаев”, — сообщала Кожанская летопись. “Целомудрие нарушается в редких случаях. Сироты, калеки и нищие не бывают забыты, и милостыня там, где она нужна, охотно подается требующим ее. Заходит нищий в дом, ему не отказывают в подаении никогда, и можно видеть, с каким смирением и готовностью десятки женщин под церковью каждый праздничный и воскресный день наделяют хлебом и деньгами многих нищих, прося их молиться или за живых или за умерших”. Эта же общая часть летописей сохранила для нас образцы местного говора, “простого”, “тутэйшего”, “нашего”, “своего”. В разделе Кожанской летописи, посвященном знахарству, читаем: “Указывая на

какого-либо человека-знахаря, отвечают так: “О зь им цяжко возицися. Он може такой беды нарабиць, што до віеку не забудьешь”. В той же, общей части помещались и специальные разделы, отображающие духовную культуру прихожан, причем в них были рубрики, специально касающиеся культуры словесной, устной и письменной, такие, например, как “Народная словесность”, “Книги”, “Чтение” и другие, дающие представление о местном фольклоре, рукописной и печатной книжности, бытовавшей здесь.

Вторая часть летописей, составлявшая погодные записи, собственно являвшаяся “повременной церковно-приходской летописью”, должна была в идеале выдерживаться по следующей схеме: сведения о чисто церковных событиях, в том числе и в местной жизни; имущественном положении приходского храма; о церковнослужителях; о прихожанах; о различных сборах; церковная статистика и “годовые выводы”.

В целом, церковная летопись, ведшаяся в том или ином приходе, — плод труда нескольких летописцев, нескольких настоятелей данного прихода, труд общий, коллективный. В этом особое, даже принципиальное отличие церковных летописей первой и второй групп от группы третьей.

Последнюю, весьма малочисленную, составляют обширные церковные хроники и описания, настоящие энциклопедии почти в духе Д'Аламбера, отличающиеся всеми качествами замечательного литературного и исторического памятника. Они написаны единственным автором, который одновременно выступает и в роли историка, и этнографа, и талантливого бытописателя, порой философа. Летописи этой группы заслуживают особого, отдельного изучения, специального исследования, так как каждая представляет собой значительный научный и общепознавательный интерес. К числу таких памятников принадлежит и “Описание Рыбаловского Прихода за двухсотлетний период с 1751 по 1951 г. по данным архива Рыбаловской церкви” в двух книгах, составлявшееся в межвоенные, военные и первые послевоенные годы местным священником о.Николаем Круковским, родившимся в священнической семье “в селе Малая Плотница бывшего Пинского уезда Минской губернии 21-го октября 1895 г.”.

Посвящение, помещенное о.Николаем в самом начале его “Описания”, раскрывает особенности настроения и вдохновения автора, внутреннюю духовную атмосферу, в которой им осуществлялось церковное летописание.

“Труд этот посвящаю моим предшественникам — настоятелям Рыбаловского Прихода, — нашедшим у стен Рыбаловского приходского храма и других храмов прихода место вечного покоя.

Часто, идя в церковь, я думаю о том, что по этой же дорожке ходили в течение нескольких сотен лет мои предшественники. И, также, как и я, входили в храм не только с благоговением, но, по человеческой слабости, вносили туда с собою и житейския думы, житейския чувства, переживания и настроения.

И чудится мне, что в этот момент мои предшественники смотрят на меня, понимают мое душевное состояние, сорадуются моим радостям, сочувствуют моим горестям и, сами пережившие много и уже обретшие покой, готовы на помощь мне, своему малодушному и слабому преемнику.

Протоиерей Николай Круковский”.

¹ Научная публикация подобных летописей, написанных в XIX в., уже началась силами Белорусского исторического общества Польши, члены которого Дорофей Фионик и Славомир Иванюк напечатали в 1994 г. в Бельске “Описание Чарнянской церкви и ее прихода”, составленное в 1890-х годах священником Алексеем Волковским. См.: o.Aleksy Wołkowski. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii w Czarnej Cerkiewnej. Czarna Cerkiewna; Bielsk Podlaski, 1994.

ИТОГОВЫЙ ДОКУМЕНТ

Международной научной конференции
“Реституция культурных ценностей:
проблемы возвращения и совместного использования
(юридические, научные и моральные аспекты)”

Мы, ученые, государственные и общественные деятели семи европейских стран (Беларуси, Великобритании, Германии, Польши, России, Украины и Чехии), собравшиеся на Международную научную конференцию по возвращению и совместному использованию культурных ценностей

1. **Выражаем** благодарность ЮНЕСКО, министерствам иностранных дел, культуры и образования Республики Беларусь за предоставления нам возможность провести обсуждение актуальной проблемы реституции и совместного использования культурных ценностей. В 36 докладах и сообщениях, заслушанных на конференции, рассмотрены юридические, научные и моральные аспекты реституции, обобщена ее практика в постсоциалистических странах, введены в научный обиход новые ценные факты, намечены направления дальнейшего сотрудничества

2. **Обращаем** внимание на то обстоятельство, что для совершенствования национального законодательства, приведения его в соответствие с международными стандартами важным является проведение научной систематизации международно-правовых актов о реституции и возвращении культурных ценностей странам их происхождения, которые их потеряли в результате вооруженных конфликтов, зависимости, контрабандным и иными нелегальными путями; **считаем**, что опыт подготовки и издания на Украине сборника “Правовая охрана культурных ценностей. Международные документы” заслуживает внимания и распространения в других постсоветских странах.

3. **Считаем**, что в связи с принятием Российской Федерацией Закона “О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации”, особую актуальность имеют вопросы:

— о роли Украины, Беларуси, Литвы, Латвии, Эстонии, Молдовы в определении судьбы этих ценностей, об их доступности для граждан перечисленных государств;

— о ценностях из музеев, архивов, библиотек названных выше государств, перемещенных вследствие Второй мировой войны на территорию Российской Федерации.

4. Призываем руководство стран СНГ к заключению многосторонних и двусторонних соглашений по вопросам выявления, возвращения и совместного использования культурных ценностей.

5. Обращаемся к правительствам стран СНГ и особенно к правительству Российской Федерации с просьбами:

— возобновить деятельность предусмотренной Ташкентским соглашением о сотрудничестве в области культуры (1992) межгосударственной консультационной комиссии по вопросам реституции культурных ценностей;

— создать необходимые благоприятствующие условия для работы экспертов с целью изучения миграции культурных ценностей и научной обработки массива культурного наследия, скрытого либо исключенного из научного обихода.

6. Обращаемся с призывом к государственным деятелям и интеллигенции стран СНГ, где многие музейные собрания имеют весьма сложное происхождение и представляют ценность для нескольких государств, уделять особое внимание поиску морально-нравственных путей разрешения конфликтных ситуаций, проявлению доброй воли и добрососедских инициатив на различных уровнях.

7. Просим Секретариат ЮНЕСКО

— провести специальную сессию Межправительственного Комитета по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения в годы или после Второй мировой войны;

— оказывать финансовую помощь исследованиям в данной области.

8. Просим правительства Республики Беларусь и Российской Федерации создать государственные органы и научные учреждения (либо подразделения в существующих учреждениях) по проблемам выявле-

ния, возвращения и совместного использования культурных ценностей своих стран, находящихся за их пределами.

9. **Призываем** к объединению усилий по выявлению, возвращению и совместному использованию спорных культурных ценностей. Особое значение придаем совместному созданию Банка информации в этой области, начало которому закладывается в Национальном научно-просветительском центре им.Ф.Скорины, научных учреждениях других постсоветских стран;

10. **Призываем** к интегрированию усилий государственных учреждений, общественных организаций, научной и творческой интеллигенции Республики Беларусь с целью создать Государственную Программу “Возвращенные имена”.

11. **Отмечаем**, что творение белорусского мастера Лазаря Богши — крест Ефросинии Полоцкой, исчезнувший в начале Великой Отечественной войны, является не только белорусской национальной реликвией, но и достоянием всей восточноевропейской культуры; **призываем** к объединению усилий ученых и ответственных лиц разных стран ради поиска и возвращения этой исторической и культурно-духовной ценности.

FINAL DOCUMENT

of the International Scientific Conference
on Restitution of Cultural Values: the Problems of Return and Joint Use
(Legal, Scientific and Moral Aspects)

We, scientists, statesmen and public figures of the seven European countries (Belarus, Germany, Great Britain, Poland, Russia, Ukraine and the Czech Republic), who assembled for the International Scientific Conference on the Return and Joint Use of Cultural Values:

1. **Express** our thanks to UNESCO and the Ministries of Foreign Affairs, Culture and Education of the Republic of Belarus for having given us the opportunity to hold the discussion on the urgent problem of restitution and joint use of cultural values. In the 36 addresses and reports read out at the conference, the legal, scientific and moral aspects of restitution were examined, the practice of restitution in the post-socialist countries was sum-

marized, new valuable facts were brought into scientific use and the directions of the further cooperation were outlined.

2. **Take notice** of the fact that for the improvement of the national legislation and for bringing it to conformity with the international standards it is very important to scientifically systematize the international legal reports on restitution and return of cultural values to the countries of their origin which lost them due to armed conflicts, dependence, smuggling and in other illegal ways; **think** that the experience of working out and publication of the collection of articles: “Legal protection of cultural values International documents” in Ukraine deserves attention and should be popularized in the other post-socialist countries.

3. **Consider** that in connection with the adoption by the Russian Federation of the law “On cultural values which were transferred to the USSR as a result of World War II and are now on the territory of the Russian Federation”, the following issues take on special significance:

— the role of Ukraine, Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia, Moldova in deciding the fate of these values, and their accessibility to the citizens of the above-mentioned states.

— the problem of the values from the museums, archives and libraries of the above-mentioned states transferred to the territory of the Russian Federation as a result of World War II.

4. **Call on** the governing bodies of CIS countries to make multilateral and bilateral agreements on the issues of exposure, return and joint use of cultural values.

5. **Appeal** to the governments of CIS countries and to the Russian Federation government in particular, to:

— resume the activities of the Intergovernmental Advisory Committee on the issues of restitution of cultural values, which was stipulated by Tashkent Agreement on cooperation in the sphere of culture (1992).

— create necessary favorable conditions for experts’ work, so that they could study the migration of cultural values and scientifically process that massive part of cultural heritage which was concealed or excepted from the scientific use.

6. **Appeal** to the statesmen and intelligentsia of CIS countries where many museum collections are of very intricate origin and of great value for

several states, to pay special attention to the search for moral ways of settlement of conflict situations and to display good will and good-neighborly initiatives on different levels.

7. **Ask** the Secretariat of UNESCO:

— to hold a special Session of the Intergovernmental Committee on the issue of assistance in the return of cultural values to the countries of their origin or the restitution of these values in case of misappropriation during or after World War II.

— to render financial support for investigations in this sphere.

8. **Ask** the governments of the Republic of Belarus and the Russian Federation to create state bodies and scientific institutions (or departments in already existing institutions) which would deal with the issues of exposure, return and joint use of cultural values of their own countries, which are staying abroad.

9. **Call on** for the integration of efforts to expose, return and use jointly the debatable cultural values. **Attach** special importance to creating of the Information Bank in this sphere, the beginning of which is being laid at Francisk Skarina National Scientific and Educational Center and at scientific institutions of the other post-socialist countries.

10. **Call on** for the integration of efforts of the state institutions, public organizations, scientific and creative intelligentsia of the Republic of Belarus in order to draw up the State Program “Returned Names”.

11. **Note**, that the work of the Belarusian master Lazar Bohsha, the Cross of Saint Euphrosinya of Polatsk which had disappeared at the beginning of the Great Patriotic War, is not only Belarusian national relic; it is a property of the whole East-European culture, **call on** for the integration of efforts of scientists and officials from different countries to find and return this historical, cultural and spiritual value.